

UDC 94 (73) «18/19»

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2018.i30.p62.

ANATOLIYV.GONCHARENKO

Sumy National Agricultural University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

THE DEVELOPMENT OF THE WORLD POLITICS OF THE USA AT THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

Abstract. *The article investigates the formation of US policy in the late XIX – early XX century. There are described ideological and political aspects of the substantiation of the formation of the United States as a world state. There are described also reasons of the intensification of US colonial expansion in the 90's of the XIX century. It is clarified the role of the major groups in the American establishment in the question of the intensification of Washington's colonial policy during the investigated period. There were analyzed international consequences of the intensification of US colonial expansion after the Spanish-American war and the capture of the Philippines in the late XIX and early XX centuries.*

The colonial system was a kind of "laboratory", which, taking into account local specifics and realities at the end of the XIX and beginning of the XX centuries, worked out a model of the future dominant US status, which is now transforming into a "new world order", as well as new methods of neocolonial domination.

US political, economic and military intervention in colonial relations pursued far-reaching geostrategic goals. Acquisition and use of the colonies as a powerful bridgehead for strengthening American expansion should also have been concealed by the White House's active intervention in European affairs. The methods of this task, developed by the American leadership in the late XIX – early XX centuries, have become a classic model for the actions of American neocolonialism in other regions.

At the end of the XIX century – at the beginning of the XX century the United States goes to the forefront as a world power with its own specific interests in many parts of the world. The sharp increase in US naval forces during this period makes them a serious factor in international politics, and reflects on the foreign policy line of the largest powers of that time. Separating from the metropolis, the North American colonies from the very beginning absorbed many of the essential features inherent in England.

The transition of Cuba to the political and economic impact of the United States was prepared in the early 80's XIX century. The 1901 amendment, which foresees the deployment of US military bases on the territory of Cuba and forbade the surrender of any part of its territory to foreign countries, was aimed at the strategic use of the island – the military bases on it controlled the approaches to the Panama Canal, and the ban on surrender. The lease of Cuban territory was supposed to provide security to American strategic interests in the region.

The capture of the Philippines after the Spanish-American War of 1898 allowed the US to actively engage in politics in China, but the US government did not possess military-political means to support its interests in the region, and therefore was not interested in turning China into a colony or zones of influence of the leading countries. In addition, the White House was concerned about lowering the temptation of large powers to capture the Philippines itself. It must be assumed that it was precisely in this regard that the principle of "open doors" was based on equal opportunities.

The policy of building military bases in the key regions of the world, at the same time, the promotion of diplomatic methods by the principle of "equal opportunity" for trade in colonies with the onset of active colonial expansion in the United States were developed.

Keywords: *the USA, foreign policy, colonialism, expansion.*

ГОНЧАРЕНКО А.В.

Сумський національний аграрний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ США НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

***Анотація.** У статті досліджено становлення світової політики США наприкінці XIX – на початку XX ст. Висвітлено ідеолого-політичні аспекти обґрунтування становлення США як світової держави. Охарактеризовані причини активізації колоніальної експансії США у 90-х роках XIX ст. З'ясована роль основних угруповань усередині американського істеблішменту в питанні активізації колоніальної політики Вашингтону протягом періоду, що досліджується. Проаналізовано міжнародні наслідки посилення колоніальної експансії США після іспано-американської війни та захоплення Філіппін наприкінці XIX – на початку XX ст.*

***Ключові слова:** США, зовнішня політика, колоніалізм, експансія.*

ГОНЧАРЕНКО А.В.

Сумский национальный аграрный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

СТАНОВЛЕНИЕ МИРОВОЙ ПОЛИТИКИ США В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

***Аннотация.** В статье исследовано становление мировой политики США в конце XIX – начале XX вв. Освещены идейно-политические аспекты обоснования становления США как мировой державы. Охарактеризованы причины активизации колониальной экспансии США в 90-х годах XIX в. Выяснена роль основных группировок внутри американского истеблишмента в вопросе активизации колониальной политики Вашингтона в течение исследуемого периода. Проанализированы международные последствия усиления колониальной экспансии США после испано-американской войны и захвата Филиппин в конце XIX – начале XX вв.*

***Ключевые слова:** США, внешняя политика, колониализм, экспансия.*

На початку XXI ст. світове співтовариство поставлене перед фактом створення багатополярного світу, в якому однією з провідних держава, що здатна диктувати умови економічної та політичної взаємодії, є Сполучені Штати Америки. Дане положення знаходить ідеологічне та теоретичне обґрунтування як у самих США, так і за їх межами, в їх становищі світової держави, що має і реалізує свої інтереси в будь-якій точці земної кулі. Шляхом політичного маневрування, угод з політичною елітою, а також прямого втручання у внутрішні справи країн Вашингтону вдалося зберегти і багато в чому розширити сформовані раніше відносини економічної залежності з країнами “третього світу”.

Своєрідною “лабораторією”, де з урахуванням місцевої специфіки і реалій кінця XIX – початку XX ст. відпрацьовувалася модель майбутнього панівного статусу США, була колоніальна система, яка зараз трансформується в “новий світовий порядок”, а також нові методи неокolonіального панування.

Політико-економічне і військове втручання США у колоніальні відносини переслідувало далекосяжні геостратегічні цілі. Придбання і використання колоній як потужного плацдарму для посилення американської експансії повинно були також сприяти активному втручання Білого Дому в європейські справи. Методи виконання цього завдання, розроблені американським керівництвом наприкінці XIX – на початку XX ст., стали класичною моделлю для дій американського неокolonіалізму в інших регіонах.

Історіографія політики США наприкінці XIX – на початку XX ст. у різних її вимірах численна, тому ми обмежимося аналізом найбільш значущих робіт. У зарубіжній історіографії питання, перш за все, необхідно відзначити праці американських дослідників Р. Шульцінгера, А. Шлезінгера (Shulzinger, 1984; Шлезінгер, 1992). Радянські історики активно досліджували зовнішню політику США на межі XIX–XX ст. (Нитобург, 1965; Нитобург, 1968; Дементьев, 1973). Сучасні російські вчені продовжують вивчати зовнішньополітичний курс США, частково відмовившись від ідеологічних імперативів радянської історіографії (Носков, 1993; Американская цивилизация, 2001). Серед нечисленних робіт українських істориків, які вивчають різні аспекти політики США наприкінці XIX – на початку XX ст., необхідно відзначити дослідження Л. Питльованої (Питльована, 2009).

Отже, аналіз історіографії дозволяє переконатися в необхідності подальшої розробки проблеми. Незважаючи на існування робіт, більшість з них поверхнево або тенденційно висвітлюють політику США протягом періоду, що вивчається. Саме тому мета дослідження – комплексно проаналізувати становлення світової політики США наприкінці XIX – на початку XX ст. у контексті розвитку світової колоніальної системи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Сполучені Штати Америки виходять на авансцену як світова держава, що має власні специфічні інтереси в багатьох частинах світу. Різка збільшення військово-морських сил США в цей період робить їх серйозним фактором міжнародної політики, відбивається на зовнішньополітичній лінії найбільших держав того часу. Відокремившись від метрополії, північноамериканські колонії з самого початку увібрали в себе багато суттєвих рис, властивих Англії.

Ідею месіанства, особливої долі своєї нації американці вбирають разом з англійським протестантським менталітетом. Саме відділення від метрополії сприймається як спонукання до продовження її “місії”, придбання естафети від Англії, яка її втратила. І якщо спочатку американці розглядали свої дії як певний експеримент, то з часом, як зазначає А. Шлезінгер, все більше “почала проявлятися і контртрадиція. І, як показує зростаючий оптимізм президентів, що змінюються, вона виявлялася по наростаючій. Контртрадиція також мала свої коріння в етичній системі кальвінізму” (Шлезінгер, 1992: 28).

Цей “експеримент” також був пов’язаний з цією традицією, оскільки до північноамериканських колоній направлялися представники різних протестантських течій і саме з метою побудови далеко від Старого Світу нової “правильної” цивілізації, відповідної їх релігійним уявленням.

Ідея побудови світової імперії, відповідальності за долю всього світу не зникає в північноамериканських колоніях після Війни за незалежність, а, навпаки, отримує свій розвиток. “Навіть у XIX ст. американські патріоти говорили про імперію, а не про націю, – зазначає П. Онаф, – у 1783 р. Джордж Вашингтон закликав своїх співвітчизників закласти “фундамент нашої імперії”... Для американських патріотів достатньо лише засудити монархію, аристократію і пов’язане з нею розкладання: вони пов’язували їх власний імперський проект з його британськими попередниками” (Американская цивилизация, 2001: 73).

Класичні форми британського колоніалізму, пов’язані з їх прямою експлуатацією та свавіллям чиновників, вбачалися американцям тією причиною, згідно з якою Велика Британія втратила свій месіанський шанс. Сполучені Штати повинні були врахувати уроки з невдачі своєї колишньої метрополії і будувати імперію іншими методами.

П. Онаф зауважив: “Визначивши радикальний конституційний дефект в імперському напрямі – розбещена і ненаситна адміністрація, яка була готова збагатити метрополію, зведене до становища жебраків населення далеких колоній, – американці змогли засвоїти поліпшену республіканську версію імперського ідеалу в проектуванні процвітання і свободи свого союзу штатів, який розширюється. Революціонери уявляли, що їх

децентралізований режим, федеральний “союз” самоврядних республік став цінним наступником Британської імперії в Америці”. Монархічній Британській імперії американці протиставляли свою “імперію свободи”, що виходить за межі національних відмінностей і взаємної ворожнечі європейських народів. Спочатку ця концепція призвела до проголошення доктрини Монро, що не допускала втручання європейців з їх “хибними” принципами у справи американського континенту” (Американская цивилизация, 2001: 77).

Можна погодитися з думкою американського історика Р. Шульцінгера, який зазначав: “Американці... часто мали на увазі, що вони відрізняються від європейців тим, що володіють кращою місією щодо світу. Американці оголосили, що Сполучені Штати покликані запобігати завоюванням у світі з боку поганих європейців. Замість цього, Сполучені Штати, які багатше і демократичніше, ніж будь-то, можуть бути посередником у суперечках між країнами краще, ніж будь-які інші держави. Це переконання додало месіанську ризик в американську дипломатію, яка дратувала європейців і збивала з пантелику людей в іншому світі” (Shulzinger, 1984: 5).

Перебуваючи далеко від Європи та Азії, не володіючи достатніми морськими силами для проведення в цих регіонах активної зовнішньої політики, США до кінця XIX ст. не залишалося нічого кращого, як дотримуватися політики невтручання в європейські справи, а значить і у справи тих регіонів, які перебували в колоніальній залежності від європейських країн.

У соціально-економічному і політичному плані США того часу також мали цілий ряд принципових відмінностей у порівнянні з Європою. Позбувшись рабовласницьких відносин і завершивши процес Реконструкції, вони тільки вступили на шлях вільної конкуренції в рамках “класичного капіталізму”, що перебував у них у стадії первісного нагромадження капіталу. У той же час в Європі капіталізм розвивався вже протягом трьох століть, причому у відмінних від Штатів, політичних і культурних умовах. У Старому Світі розвивався процес централізації держав, формування імперій з жорсткою центральною владою. Він сприяв більш ефективній експлуатації колоній, не випадково провідні європейські держави мали великі колоніальні володіння або активно прагнули до їх придбання.

Демократичний, напівконфедеративний принцип державного устрою США спочатку був перешкодою на шляху їх становлення як класичної колоніальної імперії. Ця особливість зробила серйозний вплив на зовнішньополітичні концепції Білого Дому вже після його виходу на світову арену. Сучасні дослідники наголошують, що “з самого початку колоніальна політика США мала ряд специфічних рис, на яких ґрунтувалися твердження про їх особливий ліберально-цивілізаторський характер” (Барышникова, Левтонова, 1993: 15).

Особливий ліберальний характер американської державності багато в чому визначила наявність цих рис. Ідея “експерименту” американської демократичної державності, що протиставляється А. Шлезінгером ідеї релігійного месіанства, не тільки їй не суперечила, але й доповнювала. Мрія релігійних переселенців про новий суспільний устрій знайшла собі підґрунтя в ідеї унікальності і одночасно універсальності американських порядків. Що стосується “цивілізаторського” впливу, то він не був специфічною ознакою колоніальної політики саме США, оскільки будь-яка форма цієї політики, навіть політика “класичного” колоніалізму або іншого, об’єктивно сприяє залученню залежних народів до досягнень їх метрополій, тобто несе в собі певну “цивілізаторську” функцію.

Іншою відмінною особливістю США був той факт, що американська нація склалася з поселенців-колонізаторів, вихідців з Європи, і процес внутрішньої колонізації “дикого Заходу” тривав ще і в XIX ст. Війни з індіанцями, що закінчилися в 1890 р., мали певну

специфіку: маючи партизанський характер вони відрізнялися особливою жорстокістю, посилюючи яскраво виражений американський расизм, оскільки громадянська війна його не тільки не вирішила, але, як відомо, навіть посилила.

Ці два фактори – спадщина індіанських воєн і расизм, справили величезний вплив на американську політику щодо слаборозвинених країн. Показово, що, наприклад, у придушенні філіппінського повстання проти анексії архіпелагу США (після американо-іспанської війни) практично весь вищий офіцерський склад американських військ мав досвід боротьби з індіанцями і широко застосовував його на практиці.

Військовий міністр того часу Е. Рут, звітуючи про хід війни з повсталими філіппінцями, констатував: "...використовуючи війну проти індіанців, наша армія невідступно переслідувала банди партизанів до їх останніх опорних пунктів у горах і джунглях і знищила їх" (Помрой, 1973: 109).

Стосовно расизму, то, як і парадоксально, він і був основною перешкодою на шляху проведення "класичної" колоніальної політики. Найбільш сильним крилом Антиімперіалістичної ліги, що виступала проти придбання колоній, було расистське.

Розділ щодо Філіппін був включений у виборчу платформу південного демократа В. Брайана на президентських виборах 1904 р., підтриманого Антиімперіалістичною лігою, був такий: "Якщо філіппінці стануть громадянами США, це створить загрозу нашій цивілізації" (Помрой, 1973: 128). Тут мається на увазі необхідність дотримання "чистоти" американської нації і виявлялася боязнь поступової інтеграції колоній у політичну структуру Сполучених Штатів.

Перші американські поселенці були не просто європейськими колонізаторами, в більшості своїй вони об'єднувалися в релігійні громади різного масштабу, які, як правило, переслідувалися в Європі і мали волелюбний дух. У зв'язку з цим, ідеї привнесення свободи в "нецивілізований" світ з самого початку були особливістю американського месіанства, прагнення нести цивілізацію інакше, ніж це робила Європа. Така риса зробила серйозний вплив на подальшу міжнародну політику США і дебати навколо неї.

Така концепція була створена на початку ХХ ст. Дж. Фіске, який, усвідомлюючи особливі риси розвитку США в порівнянні з іншими великими державами, оголосив це Божественним провидінням і "приреченням долі" для Сполучених Штатів, що складається в тому, щоб поширювати свої принципи і ідеали на весь, причому не тільки "нецивілізований", але і цивілізований світ. Він універсалізував американські політичні та економічні інститути, створив ідеологічні передумови для "навчання демократії" інших націй США. Ідея посилення впливу в світі пов'язувалася Білим Домом з одночасним поширенням його ідеалів свободи і лібералізму. Коли в 1893 р. відбулося захоплення влади на Гавах плантатором С. Доулом, президент Клівленд заявив: "Я розглядав анексію, що готувалася, цих островів не тільки як таку, що суперечить всій нашій благородній політиці, але і як зраду нашої національної місії. Місія нашої нації полягає в збільшенні могутності держави, а не захопленні якихось островів" (Помрой, 1973: 31).

Для становлення США як світової держави, до чого вони більш ніж прагнули, виявилось життєво необхідним вийти на зовнішні рубежі, підірвати економічний вплив у віддалених територіях європейських країн. У той же час розвиток самих США не вимагав економічної експансії, а швидше навіть навпаки. Це було однією з причин нетрадиційного розвитку американського експансіонізму на самому його початку. Іншою причиною були внутрішні особливості країни у порівнянні з іншими великими державами в ідеології, світогляді і державному устрої.

Їх геополітичне завдання об'єктивно складалося не в тому, щоб "фізично" захопити або відвоювати в інших країн якомога більше колоній, як це практикувалося

країнами Європи, а в тому, щоб підпорядкувати або хоча б пристосувати вже існуючі сфери впливу своїм інтересам.

Перші серйозні американські компанії спочатку з'являються в Мексиці, яка аж ніяк не представляла собою стабільний ринок, та й то лише на початку ХХ ст. В цілому американська торгівля з країнами Латинської Америки перевищила англійську наприкінці першого десятиліття ХХ ст. Якщо напередодні Першої світової війни англійські інвестиції у Центральну Америку становили 1148 млн. дол., то американські 1069 млн. дол. У Південній Америці розрив був величезний: 3836 і 173 млн. дол. відповідно (Помрой, 1973: 265).

Банківська справа теж продовжувала залишатися монополією європейців, що зробило мінімальним економічний ефект від цієї торгівлі. Хоча у Сполучених Штатах відбувалося швидке промислове зростання, але переважно за рахунок розвитку обробної, первинної промисловості. Не випадково в той період найбільший політичний вплив мали сталеві магнати. Найвпливовіший з них, Е. Карнегі, був послідовним противником економічної експансії. Для таких, як він, було набагато вигідніше направляти сили американського суспільства не на боротьбу за сумнівні ринки, а на становлення власного виробництва продуктів споживання.

На початку іспано-американської війни Карнегі стверджував, що "Сполучені Штати і не підозрюють про те майбутнє, яке чекає на них, якщо вони відмовляться від фантастичних планів підкорення варварських народів у далеких краях і просто подивляться собі під ноги, щоб побачити те, що боги призначили для них – промислове панування над всім світом" (Помрой, 1973: 30).

Розвиток промисловості на Півночі призвів до пошуку нових вигідних ринків збуту, хоча інтеграція Півночі і Півдня в єдину господарську систему ще не була завершена. І саме з обранням республіканця У. Мак-Кінлі починається світова політика США. Аграрний расистський Південь, що виробляв багато з тих продуктів, які могли б политись повним потоком з віддалених азіатських і інших колоній якби такі були захоплені США, не міг не виступати противником таких захоплень. Не випадково Антиімперіалістична ліга у своїй діяльності орієнтувалася на політиків з Півдня і, відповідно, відстоювала саме їхні інтереси, причому більш широкі, ніж боротьба з експансіонізмом.

У той же час відбувався і розвиток промислової Півночі. Американська торгівля з Азією (в основному з Китаєм), яка становила в 1860 р. 22,5 млрд. дол., практично не збільшувалася до 1890 р. Цю торгівлю вели лише деякі промисловці північно-східних штатів, які залежали від поставок відповідної сировини, і те, що ця торгівля майже не збільшувалася протягом 30 років, свідчило про повільний розвиток цих виробництв, а значить і того політичного впливу, який вони мали. Одночасно капіталовкладення в обробну промисловість у цілому по країні зросли з 1,9 млрд. дол. у 1880 р. до понад 4 млрд. дол. у 1890 р. і до 1895 р. вони наростали темпами 3,5 млрд. дол. на рік (Помрой, 1973: 20). Саме ці цифри і наводять, коли стверджують, що американський капіталізм досяг такого рівня, коли імперіалістична політика ставала необхідною для його подальшого розвитку.

Розвиток первинної промисловості потребував не далеких ринків збуту в країнах, що не мають більш розвиненого виробництва, ніж самі США, а розвитку власного вторинного виробництва та торгівлі з промислово розвиненими державами. Навіть наприкінці першого десятиліття ХХ ст. експорт Сполучених Штатів до Європи становив 65,1% від загальної кількості, а до Азії – лише 3,5%, тобто перший перевищував другий більш ніж в 17 разів.

Більшість країн Латинської Америки також мали розвинену обробну промисловість, яка, утримуючись переважно на європейських інвестиціях, створювала серйозну конкуренцію в торгівлі з промислово розвиненими державами.

Крім того у Великій Британії і США на початку ХХ ст. все більшого впливу набувала ідея “світової взаємозалежності”. У 1910 р. британський громадський діяч Н. Анжел, дослідивши динаміку розвитку світової економіки після 1880-х років, прийшов до висновку, що заморські захвати не мають сенсу через ситуацію, “комплексної фінансової взаємозалежності столиць світу” (Shulzinger, 1984: 3-4).

Саме тому активізація колоніальної експансії США у світі не була вигідна ні аграрному Півдню, ні промисловій Півночі. Єдине, що дійсно хвилювало американський істеблішмент у той період – закріплення на власному континенті, недопущення потрапляння Латинської Америки в повну економічну залежність від провідних світових держав. Для того, щоб це зробити, необхідно було врахувати вже сформовану систему відносин у світі і використовувати її у своїх інтересах.

Крім Філіппін, США змогли посилити вплив у країнах Латинської Америки, насамперед у Кубі, куди були вкладені значні капітали для вирощування й переробки цукрової тростини. У 1890-х роках торгівля з Кубою зросла з 64 млн. дол. у 1889 р. до 103 млн. дол. у 1893 р. (Нитобург, 1965: 33). Одним із приводів до початку іспано-американській війні було повстання на Кубі. Закріпившись на американському континенті і в Карибському басейні, Білий Дім почав вибудовувати систему баз, яка могла б забезпечити його панування в Західній півкулі.

Так, американський ВМФ з 1897 р. використовував Перл-Харбор в якості військово-морської бази. Захоплення Гаваїв у 1893 р. спочатку викликало, як уже згадувалося, негативну реакцію в американських правлячих колах. Однак наприкінці століття анексія Гаваїв була офіційно здійснена, і саме як крок, необхідний для зміцнення континентальної оборони країни.

Ще з часів Війни за незалежність США дотримувалися доктрини крейсерської війни, сутність якої полягала в обороні лиш узбережжя Штатів. Цієї доктрини вони дотримувалися до кінця ХІХ ст., до тих пір, поки не зайняли панівних позицій на власному континенті.

Потім у США набуває поширення доктрина морської сили, яку розробив адмірал А. Мехен. У своїй книзі “Вплив морської сили на історію” він стверджував, що сильні військово-морські держави завжди виявлялися в більш вигідному становищі, ніж інші (Мэхэн, 2017). Прикладом тому була Велика Британія, географічним положенням якої захоплювався А. Мехен.

Після того, як США стали повним володарем на своєму континенті, після широкого поширення парового флоту і появи нових засобів зв’язку їх положення у військово-стратегічному та геополітичному контексті виявилось набагато вигіднішим, ніж становище Великої Британії, оскільки остання відокремлена від континентальної Європи лише вузькою протокою, не мала в безпосередній близькості від себе надійної системи баз і в ХХ ст. виявилася дуже вразливою в світлі появи нових видів зброї – підводних човнів, торпед, авіації, хімічної зброї.

У зв’язку з цими процесами Європа почала активно пристосовуватися до нових умов, що могли кардинально змінити співвідношення сил, що в решті-решт було однією з причин Першої світової війни. Все це створювало сприятливі передумови для піднесення США як світової держави. Доктрина оборони узбережжя вже не відповідала новим умовам. Вашингтоном контролювалася вся Західна півкуля, залишалася лише простягнути руку, щоб її взяти. Володіти половиною світу було для Штатів тоді досить легким з технічної та геополітичної точки зору завданням. Для цього потрібна була тільки швидкість і рішучість.

Теорія морської сили, що закликала до експансіонізму і створення широкої системи баз, була викликана самим часом. Вона справила сильний вплив на Теодора Рузвельта,

який продовжив колоніальну експансію після вбивства Уїльяма Мак-Кінлі. Сутність теорії зводилася до того, що США – це морська держава і якщо вони хочуть виступати на рівні європейських країн, то повинні мати сильний флот, здатний швидко реагувати на загрозу Американському континенту з будь-якого боку океану. Тим більше, що така загроза реально існувала.

Це було пов'язано з тим, що наприкінці XIX ст. різко загострюється боротьба великих держав за китайські ринки. Японія заявляє про себе як світова держава, що вирішила домогтися цього статусу шляхом рішучих і жорстких дій, спрямованих на захоплення територій і створення на них “класичних” колоніальних володінь. Японія показала своє зростаюче становище, коли окупувала Формозу і Ляодун. Німеччина в листопаді 1897 р. захоплює Циндао. Франція будує в Гуанчжоувані військово-морську базу. Тоді ж Росія перетворює на свою базу Порт-Артур (Клочко, Гончаренко, 2017: 21).

Закріплення європейських країн на Далекому Сході і посилення Японії створювало небезпеку для США, оскільки потенційні ворожі флотилії могли досить швидко з'явитися біля західного узбережжя Штатів. Останнім необхідно було забезпечити себе з двох сторін. Саме тому сенатор Г. Лодж розгорнув кампанію за створення американських військово-морських баз на Тихому океані, здатних змагатися з базами Великої Британії.

А. Мехен, зі свого боку, відзначав, що колонії є “одним з кращих засобів підтримки морської могутності країни”. У 1893 р. у своїй статті у журналі “Форум” він стверджував про необхідність захоплення Гавайських островів, оскільки вони “мають величезну важливість не в комерційному відношенні, а через сприятливу позицію для військово-морського контролю” (Дементьев, 1973: 129).

Військово-морський комітет, створений напередодні іспано-американської війни, також рекомендував створити ланцюг військово-морських баз, який би простягнувся від атлантичного узбережжя США через Панамський канал до Гаваїв і Гуаму, далі до Маніли і будь-якого пункту китайського узбережжя.

Крім цього, передбачалося створення двох флотів – атлантичного і тихоокеанського. Однак така задача виявилася тоді не під силу Білому Дому. Було вирішено створити лише атлантичний флот – торгівля з Європою була більш важливою, ніж з Азією, а на випадок небезпеки з боку Тихого океану планувалося швидко переправити туди кораблі через Панамський канал.

Отже, потенційна військова загроза з боку великих держав була однією з важливих причин, що спонукали Білий Дім взяти курс на експансіоністську політику. Іншою причиною була поява нових засобів ведення війни, розвиток науки і техніки, який скорочував відстані, прискорював передачу інформації й робив можливим ведення активної політики на великих територіях.

Важливою обставиною був і світогляд людей того часу. Вважалося, що досягти більшого добробуту для всіх громадян тієї чи іншої країни можна тільки якщо це потужна держава, що має свої інтереси в усьому світі і активно втручається в усі його справи. Не випадково британці тоді сприймалися як люди “першого гатунку”. А. Мехен стверджував, що експансіонізм необхідний для того, щоб стати світовою державою, а стати світовою державою необхідно для процвітання. У своїй книзі він зазначав, що експансія дозволяє “дати хліб, питво, одяг своїм народам” (Дементьев, 1973: 128). Всі ці думки накладалися в американців на теорію про особливу місію їхньої країни в світі.

Саме у цей час Вашингтон здійснює перші спроби очолити колоніальну систему. “У старого колоніалізму не було будь-якого загального та головного натхненника, організатора і диригента, – відзначав В. Солодовников. На відміну від старого колоніалізму, основним носієм неокolonіалізму в наш час є буржуазія США” (Солодовников, 1966: 41-42).

Методи впливу Сполучених Штатів на інші країни і регіони згодом опиняться на озброєнні інших провідних західних держав і самі вони стануть на чолі розвинених країн, граючи роль лідера в экс-колоніальній системі. У той же час після війни з Іспанією і захоплення її володінь у США остаточно зміцнюється прагнення грати одну з провідних, якщо не головну, роль у міжнародних відносинах. Психологічно ізоляціонізм закінчується і американці усвідомлюють себе як світова держава з месіанським амбіціями. “Демократи можуть нападати на “імперіалізм” Мак-Кінлі скільки хочуть, – зазначалося в одному з дипломатичних донесень у 1900 р., – але американський народ вже сповнений манією величі і бажає відігравати помітну роль у всесвітній історії. Республіканська простота і невтручання в справи інших народів... вже надбання минулого” (Россия XX век, 1999: 22).

Наприкінці XIX ст., коли найкращі колоніальні ринки збуту були вже освоєні, особливий інтерес для великих держав представляв Китай з його величезним населенням, можливостями, але слабким урядом. Історик і сучасник подій Е. Грімм пророко вказував ще в 1920-х роках, що “повний розвиток господарських і політичних сил чотирьохсотмільйонної людської громади безсумнівно виявиться одним з поворотних пунктів у так званій всесвітній історії, всіх наслідків якого зараз ніхто не в змозі врахувати” (Сборник договоров, 1927: 5).

Методи політики держав щодо Цінської імперії були різні, як була різна їх колоніальна політика взагалі. Росія і Японія, будучи двома суміжними щодо Китаю державами, найбільше поклалися на військово-політичне проникнення, прагнучі до перетворення якщо не всього Китаю, то принаймні, окремих його частин у свої фактичні провінції. С. Вітте, наприклад, згадував, що у Миколи II було “стихийне бажання рушити на Далекий Схід і заволодіти тамтешніми країнами” (Витте, 1960: 45).

Що стосується Японії, то відповідно до Симоносекського договору з Китаєм вона повинна була отримати Тайвань, півострів Ляодун та ін. (Клочко, Гончаренко, 2017: 18). Проте цьому завадило втручання Росії, Німеччини та Франції (Витте, 1960: 47).

Для Німеччини Китай представляв інтерес, з одного боку, як ринок збуту для своєї швидко зростаючої економіки, а з іншого, як поле для досягнення цілей “світової політики”.

Велика Британія побоювалася за свої середньоазіатські володіння і в розподілі Китаю не була зацікавлена, оскільки не володіла для цього достатніми коштами. Британський уряд намагався забезпечити свої володіння, а тому йшов на укладення союзу з Японією, а також угоди з Росією і Німеччиною.

Оскільки інтереси великих держав вже сформувалися у Китаї, а США намагалися вийти на міжнародну авансцену як світова держава, з одного боку, і забезпечити свою безпеку від надмірного посилення Японії або Росії за рахунок завоювання Китаєм, то для виконання цих завдань їм була необхідна база в регіоні. Такою базою стали Філіппіни, які перейшли під управління США після іспано-американської війни. Філіппіни були єдиною територією, де США могли б реально зміцнитися в Азійському регіоні. Інші країни були недоступні унаслідок того, що там уже давно утвердився вплив європейських держав, з якими Сполучені Штати не могли конкурувати. Для цього у них не було ні досвіду, ні достатньої військової сили. Філіппіни ж володіли цілим рядом особливостей, що в зіткненні з особливостями США багато в чому зумовили їх роль свого роду “лабораторії”, де формувалося багато рис майбутніх колоніальних відносин між розвиненими і рештою країн.

Крім американського адмірала А. Мехена фактично єдиним сучасником тих подій, який наголошував на важливості геополітичного положення островів, що давало підстави вважати їх своєрідними “воротами в Азію”, плацдармом для проникнення на китайський ринок був В. Ульянов (Ленін): “Філіппіни – крок до Азії і Китаю” (Ленін, 1939: 170).

Архіпелаг пролягає між водами Тихого Океану і Південно-Китайським морем і являє собою ланцюг гористих островів, покритих густим тропічним лісом. Все це робило його дуже привабливим з військово-стратегічної точки зору. У безпосередній близькості від нього знаходилися багаті колонії інших великих держав. Вже у 1909 р., коли США стали сумніватися в доцільності володіння Філіппінами через невдачі в азійській політиці, стратегічний аспект справи і віра в особливе призначення Сполучених Штатів у світі змусили їх послідовно продовжувати колишній курс, який, врешті-решт, досяг своєї мети.

Один з представників американського істеблішменту сенатор А. Беверідж так висловлював ці ідеї перед Конгресом: “Ми не втратимо можливості, що відкрилася нам на Сході. Ми не відмовимося від виконання місії нашої раси, якій Бог довірив турботу про світову цивілізацію... Держава, панівна на Тихому Океані, буде панувати над світом. І цією державою завдяки Філіппінам є і завжди буде американська республіка” (Левинсон, 1958: 25).

В історіографії існує думка, що безпосередньою причиною іспано-американської війни було проведення каральної операції іспанців проти Куби, оскільки бойові дії могли завдати шкоди плантаціям і будівлям, в які були вкладені американські капітали. Американці прагнули до перетворення іспанської колонії на свою (Левинсон, 1958; Нитобург, 1965; Нитобург, 1968). Така точка зору, на наш погляд, не цілком виправдана.

По-перше, економіка Сполучених Штатів не трималася на експлуатації плантацій цукрового очерету на Кубі, відповідно вплив груп, що вклали туди капітали, був незначним. Їх інтереси не могли бути причиною втягнення США в серйозну війну.

По-друге, втручання Сполучених Штатів у бойові дії на Кубі навряд чи сприяло б кращому вирощуванню там цукрового очерету; абсолютно точно, що шкода плантаціям була б тільки більше.

Згадуючи Кубу, слід зазначити, що її перехід під політичний вплив США був достатньо підготовлений ще на початку 80-х років XIX ст., оскільки саме в цей час кубинський експорт в США за вартістю перевищував експорт в Іспанію в 8-9 разів, причому США вже тоді споживали 90% всього кубинського цукру (Нитобург, 1965: 8). Іншими словами, потрапляння Куби під вплив Сполучених Штатів уявлялося цілком природною ситуацією, яка рано чи пізно повинна була статися. Поправка Плата, що передбачала знаходження на території Куби військових баз США і забороняла здачу будь-якої частини її території в оренду іноземним державам, була спрямована на стратегічне використання острова – військові бази на ньому контролювали підступи до Панамського каналу, а заборона на здачу кубинської території в оренду повинна була забезпечити безпеку американським стратегічним інтересам в даному регіоні (The Platt Amendment, 1901).

Величезні американські інвестиції дозволили кубинській економіці швидко розвиватися. До початку 30-х років XX ст. Куба зайняла третє місце в Латинській Америці за кількістю прибулих у країну іммігрантів, а життєвий рівень помітно зріс порівняно з часом іспанського панування, хоча однобокий розвиток економіки і засилля американських монополій в подальшому призвели до негативних ефектів (Нитобург, 1965: 56, 63). Але подібні економічні проблеми були взагалі характерні для того періоду, в тому числі і для розвинених країн.

Таким чином, політика США на Кубі переслідувала стратегічні цілі, а економічні взаємини з островом склалися природним шляхом ще до іспано-американської війни. Тому події на Кубі були лише загальним приводом, але ніяк не причиною початку війни Штатів з Іспанією. США вимагали незалежності для Куби. Безпосереднім же приводом до війни був вибух броненосця “Мен” поблизу Гавани 15 лютого 1898 р.

Ще до війни з Іспанією військово-морський комітет США розробив план створення ланцюга баз у Тихому океані. Маніла входила в цей ланцюг як один з пунктів. Іспанці були розгромлені біля Філіппін. Через десять днів після битви у Манільській бухті

американці захопили Гаваї і Гуам. Тим самим їх безпосередні завдання у війні були виконані. Захопивши пункти, що знаходяться недалеко від Китаю, за який боролися провідні європейські держави і Японія, США не могли не бути відразу ж втягнуті в цю боротьбу. Для того, щоб закріпити свої надбання в іспано-американській війні порівняно слабким у військовому відношенні Сполученим Штатам довелося включитися в дипломатичну гру, яка б враховувала існуючий розклад сил. Включитися в цю гру неминуче означало включитися і в боротьбу за китайські ринки. Американці спочатку не ставили перед собою завдання їх завоювання. Президент Т. Рузвельт, хоч і не відкидав можливого проникнення США в Китай, але вважав це справою невизначеного майбутнього. Він, як і Мак-Кінлі, усвідомлював самостійне значення країн Карибського басейну, сприймаючи його також в якості своєрідної лабораторії для випробувань методів політичних і фінансових реформ (Носков, 1993: 28).

Американсько-іспанська мирна угода, укладена 10 грудня 1898 р. у Парижі, передбачала, що Іспанія відмовляється від претензій на Кубу, віддає США Пуерто-Рико, Гуам та інші острови, які перебували під контролем Мадриду, а також передає США Філіппіни за 20 млн. доларів (Treaty of Peace, 1898).

Після перемоги в іспано-американській війні статус США докорінно змінився. Тепер перед ними стояло ще більш складне питання: як зміцнити вже завойовані позиції в умовах конкуренції з більш сильними державами. Не випадково в цей період США почали інтенсивне будівництво військового флоту, який до 1907 р. посів друге місце у світі по боєздатності.

Саме з цим була пов'язана і зміна позиції США у питанні, що робити з таким великим архіпелагом, як Філіппіни. Тепер все більше лунало голосів за анексію всієї території островів, а не однієї лише Маніли або Лусона. З військової точки зору архіпелаг представляв собою єдине ціле і, на думку морських стратегів, базу на Лусоні було б неможливо утримати, якби інші острови перебували в руках інших провідних країн.

У липні 1902 р. у США був ухвалений "Органічний закон", 87-а стаття якого засновувала Бюро у справах островів при військовому міністерстві, функції якого "будуть охоплювати всі питання, що відносяться до цивільного управління на острівних володіннях США". Після прийняття Органічного закону саме слово "колонія" зникло з офіційного американського лексикону. Закон також забороняв видання постанов або актів, що обмежували свободу особистості, зборів, організацій, слова і т.д., тобто всіх тих свобод та ідеалів, в "поширенні яких США бачили свою особливу місію" (Губер, 1948: 415).

Згідно з цим документом передбачалось також створення виборної Філіппінської Асамблеї. Втім, Конгрес США міг втрутитися в діяльність цієї асамблеї, скасувати або змінити будь-який закон. Тут позначилися всі ті особливості американської нації, про які згадувалося вище, проте основною причиною зміни поглядів на стратегію своєї експансії було зіткнення з вже існуючою системою великих держав і колоній. Вашингтону довелося пристосовувати її до своїх завдань, які він ставив перед собою у світі.

Ця система виражалася тоді для США в тому, що Німеччина, Франція і Росія уважно стежили за перебігом подій і якби не суперечності між великими державами, то вони б у ці події неминуче втрутилися. Справа в тому, що Німеччина почала в той час інтенсивне зміцнення свого військово-морського флоту, керуючись ідеями А. Мехена (Mitchell, 1946: 125). Велика Британія через це виявилася не в змозі забезпечувати безпеку всіх своїх колоніальних володінь. В умовах конкуренції з Францією і Росією в Китаї їй не залишалося нічого кращого, як створити протизавагу цим країнам, сприяючи посиленню Японії та США. Посол США в Лондоні Дж. Хей писав тоді: "Англійський уряд хотів би, щоб ми зайняли Філіппіни" (Allen, 1954: 573-574).

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. США виходять на міжнародну арену як світова держава. Будучи певним “продовженням Європи” і володіючи цілим набором специфічних рис, таких як ідеї месіанства і особливої ролі в людській історії, успадкованих від англійського протестантизму, Сполучені Штати також мали особливе географічне положення. Протиставивши свій республіканський колоніалізм як “визвольний” і “цивілізаторський” колоніалізму інших країн, США міцно стали на шлях втручання в колоніальну політику, намагаючись підпорядкувати амбіції держав своїм інтересам.

Захоплення Філіппін дозволило США також активно підключитися до політики в Китаї, але, як і Велика Британія, американський уряд не володів військово-політичними засобами для підтримки своїх інтересів у цьому регіоні, а тому також не був зацікавлений у перетворенні Китаю в сукупність колоній або зон впливу провідних країн. Крім того, Білий Дім був стурбований тим, щоб знизити спокусу великих держав на захоплення самих Філіппін. Слід вважати, що саме у зв’язку з цим і був висунутий принцип “відкритих дверей” на основі рівності можливостей.

З початком активної колоніальної експансії у США була розроблена політика будівництва в ключових регіонах світу військових баз, і, одночасно, просування дипломатичними методами принципу “рівних можливостей” для торгівлі в колоніях.

Література:

- Американская цивилизация, 2001 – Американская цивилизация как исторический феномен. Восприятие США в американской, западноевропейской и русской общественной мысли. [Под ред. Н.Н. Болховитинова]. М., 2001. 493 с.
- Барышникова, Левтонова, 1993 – Барышникова О.Г., Левтонова Ю.О. Филиппины и США. 200 лет противостояния, компромиссов, партнёрства. М., 1993. 252 с.
- Витте, 1960 – Витте С.Ю. Воспоминания. Т. 2. М., 1960. 639 с.
- Губер, 1948 – Губер А.А. Филиппинская республика 1898 г. и американский империализм. М., 1948. 508 с.
- Дементьев, 1973 – Дементьев И.П. Идеиная борьба в США по вопросам экспансии (на рубеже XIX-XX вв.). М., 1973. 368 с.
- Клочко, Гончаренко, 2017 – Клочко Н.А., Гончаренко А.В. Китай в международных отношениях Российской империи в 90-х гг. XIX – в начале XX вв.: колониальный проект “Желтороссия” // Сумський історико-архівний журнал. 2017. № XXVIII. С. 14-28.
- Левинсон, 1958 – Левинсон Г.И. Филиппины между первой и второй мировыми войнами. М., 1958. 288 с.
- Ленин, 1939 – Ленин В.И. Тетради по империализму. М., 1939. 739 с.
- Мэхэн, 2017 – Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю. СПб., 2017. 528 с.
- Нитобург, 1965 – Нитобург Э.Л. Политика американского империализма на Кубе. 1918-1939 гг. М., 1965. 430 с.
- Нитобург, 1968 – Нитобург Э.Л. Похищение жемчужины. Полтора века экспансионистской политики США на Кубе. М., 1968. 232 с.
- Носков, 1993 – Носков В.В. Институты власти и внешняя политика США, 1901-1913 гг. С-Пб., 1993. 478 с.
- Питльована, 2009 – Питльована Л.Ю. Глобалізація американської зовнішньої політики наприкінці XIX – на початку XX століття: військові аспекти // Військово-науковий вісник. 2009. Вип. 12. С. 93-105.
- Помрой, 1973 – Помрой У. Становление американского неокOLONIALИЗМА. М., 1973. 286 с.
- Россия XX век – 1999. Россия XX век. Документы. Россия и США. Дипломатические отношения. 1900-1917. М., 1999. 856 с.
- Сборник договоров, 1927 – Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842-1925). [Сост. Э.Д. Гримм]. М., 1927. 219 с.
- Солодовников, 1966 – Солодовников В.Г. НеокOLONIALИЗМ. Теория и практика. М., 1966. 52 с.
- Шлезингер, 1992 – Шлезингер А.М. Циклы американской истории. М., 1992. 687 с.
- Allen, 1954 – Allen H.C. Great Britain and the United States. History of Anglo-American Relations. 1783-1952. L., 1954. 743 p.
- Mitchell, 1946 – Mitchell D.W. History of the Modern American Navy. From 1883 through Pearl Harbor. N.-Y. 1946. 475 p.
- Shulzinger, 1984 – Shulzinger R.D. American Diplomacy in the Twentieth Century. N.-Y., 1984. 390 p.
- Treaty of Peace, 1898 – Treaty of Peace Between the United States and Spain. December 10, 1898. URL: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/sp1898.asp.
- The Platt Amendment, 1901 – The Platt Amendment, 1901. URL: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1901platt.html>.

References:

- Amerikanskaya tsivilizatsiya, 2001 – Amerikanskaya tsivilizatsiya kak istoricheskii fenomen. Vospriyatie SShA v amerikanskoj, zapadnoevropejskoj i russkoj obshchestvennoj mysli. [American Civilization as a Historical Phenomenon. The perception of the US in American, Western European and Russian social thought]. [Pod red. H.N. Bolkhovitinova]. M., 2001. 493 s. [in Russian].
- Baryshnikova, Levtonova, 1993 – Baryshnikova O.G., Levtonova Yu.O. Filippiny i SShA. 200 let protivostoyaniya, kompromissov, partnerstva. [The Philippines and the UK. 200 years of confrontation, compromise, partnership]. M., 1993. 252 s. [in Russian].
- Vitte, 1960. – Vitte S. Yu. Vospominaniya. [Memories]. T. 2. M., 1960. 639 s. [in Russian].
- Guber, 1948 – Guber A.A. Filippinskaya respublika 1898 g. i amerikanskii imperializm. [The Philippine Republic of 1898 and American imperialism]. M., 1948. 508 c. [in Russian].
- Dement'ev, 1973 – Dement'ev I.P. Ideinaya bor'ba v SShA po voprosam ekspansii (na rubezhe XIX-XX vv.). [Ideological struggle in the United States on the issues of expansion (at the turn of the XIX-XX centuries)]. M., 1973. 368 c. [in Russian].
- Klochko, Goncharenko, 2017 – Klochko N.A., Goncharenko A.V. Kitai v mezhdunarodnykh otnosheniyakh Rossijskoi imperii v 90-kh gg. XIX – v nachale XX vv.: kolonial'nyi proekt "Zheltorossiya". [China in the international relations of the Russian Empire in the 90's. XIX – early XX centuries: colonial project "Zheltorossiya"]. // Sums'kii istoriko-arkhivnii zhurnal. 2017. № XXVIII. S. 14-28. [in Russian].
- Levinson, 1958 – Levinson G.I. Filippiny mezhdu pervoi i vtoroi mirovymi voynami. [Philippines between the first and second world wars]. M., 1958. 288 c. [in Russian].
- Lenin, 1939 – Lenin V.I. Tetradi po imperializmu. [Notes on imperialism]. M., 1939. 739 s. [in Russian].
- Mekhen, 2017 – Mekhen A.T. Vliyanie morskoi sily na istoriyu. [The Influence of Marine Forces on History]. SPb., 2017. 528 c. [in Russian].
- Nitoburg, 1965 – Nitoburg E.L. Politika amerikanskogo imperializma na Kube. 1918-1939 gg. [The policy of American imperialism in Cuba. 1918-1939]. M., 1965. 430 c. [in Russian].
- Nitoburg, 1968 – Nitoburg E.L. Pokhishchenie zhemchuzhiny. Poltora veka ekspansionistskoi politiki SShA na Kube. [The kidnapping of the pearl. One and a half century of US expansionist policy in Cuba]. M., 1968. 232 c. [in Russian].
- Noskov, 1993 – Noskov V.V. Instituty vlasti i vneshnyaya politika SShA, 1901-1913 gg. [US Institutions of Government and Foreign Policy, 1901-1913]. SPb., 1993. 478 c. [in Russian].
- Pytlovana, 2009 – Pytlovana L.Iu. Hlobalizatsiia amerykanskoj zovnishnoi polityky naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia: viiskovi aspekty. [Globalization of American Foreign Policy in the late XIX – and early XX centuries: military aspects]. // Viiskovo-naukovy visnyk. 2009. Vyp. 12. S. 93-105. [in Ukrainian].
- Pomroi, 1973 – Pomroi U. Stanovlenie amerikanskogo neokolonializma. [Formation of American Neocolonialism.]. M., 1973. 286 c. [in Russian].
- Rossiya XX vek – 1999. Rossiya XX vek. Dokumenty. Rossiya i SShA. Diplomaticheskie otnosheniya. 1900-1917. [Russia XX century – 1999. Russia XX century. Documents Russia and the USA. Diplomatic relations. 1900-1917]. M., 1999. 856 c. [in Russian].
- Sbornik dogovorov, 1927 – Sbornik dogovorov i drugikh dokumentov po istorii mezhdunarodnykh otnoshenii na Dal'nem Vostoke (1842-1925). [Collection of treaties and other documents on the history of international relations in the Far East (1842-1925)]. [Sost. E.D. Grimm]. M., 1927. 219 s. [in Russian].
- Solodovnikov, 1966 – Solodovnikov V.G. Neokolonializm. Teoriya i praktika. [Neocolonialism. Theory and practice]. M., 1966. 52 c. [in Russian].
- Shlezinger, 1992 – Shlezinger A.M. Tsikly amerikanskoj istorii. [Cycles of American History]. M., 1992. 687 c. [in Russian].
- Allen, 1954 – Allen H.C. Great Britain and the United States. History of Anglo-American Relations. 1783-1952. L., 1954. 743 p. [in English].
- Mitchell, 1946 – Mitchell D.W. History of the Modern American Navy. From 1883 through Pearl Harbor. N.-Y. 1946. 475 p. [in English].
- Shulzinger, 1984 – Shulzinger R.D. American Diplomacy in the Twentieth Century. N.-Y., 1984. 390 p. [in English].
- Treaty of Peace, 1898 – Treaty of Peace Between the United States and Spain. December 10, 1898. – URL: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/sp1898.asp [in English].
- The Platt Amendment, 1901 – The Platt Amendment, 1901. – URL: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1901platt.html> [in English].

Отримано 14.04.2018